

Elmélet és módszertan

TÍMÁR LAJOS

A gazdaság térszerkezete és a társadalom

Az amerikai történeti földrajz néhány sajátos kutatási iránya

Nem célunk, hogy átfogó elemzést és értékelést adjunk az amerikai történeti földrajzról. Elsősorban azt a fejlődési folyamatot kívánjuk vázolni, amely a 1970-es években a történeti földrajz tárgyának és módszerének újrafogalmazásához vezetett.

Fél évszázaddal ezelőtt az angolszász történeti földrajz még az elmúlt korszakok földrajzi feltételeinek rekonstrukcióját jelentette. „A 'történeti' jelző hozzákapcsolása a 'földrajz' főnévhez – pontosan fogalmazva a földrajzosok tanulmányait csupán a múltba viszi vissza; a tárgya ugyanaz marad.”¹ Ez a szemlélet a nyugatnémet történeti földrajzon belül ma is jelentős irányzatot képvisel.² Az amerikai történeti földrajz azonban az 1970-es években teljesen újrafogalmazta kutatási tárgyát és módszereit. A változás lényege a történettudományhoz való erőteljes közeledésben, a regionális gazdaságtan, s részben a marxista politikai gazdaságtan, a város-szociológia és társadalompszichológia eredményeinek felhasználására való törekvésben nyilvánul meg.³ Mindez egyes szerzőknél a történeti földrajz tárgyának jelentős kibővüléséhez, szinte a társadalomtudományokat átfogó szintézis igényéhez is elvezetett. Mint Jackle megfogalmazta a 70-es évek elején az új kutatási irányokat vázolni szándékozó tanulmányában: a történeti földrajz elsősorban arra keresi a választ, „hogyan kapcsolódik az ember térbeli viselkedése a társadalmi kölcsönhatásokhoz”.⁴ Az „új földrajz” egyik képviselője úgy fogalmazott, hogy a földrajznak a

¹ *Halford Mckinder: What is Historical Geography? Geography, 1932. 42.*

² A nyugatnémet történeti földrajz főbb kutatási irányairól *Klaus Fehn: Die Historische Geographie in Deutschland nach 1945. Erdkunde, Band 36, 1982, jún. 65–71.* – A történelem és földrajz kapcsolatának értelmezése is jól tükrözi a német történeti földrajz szemléletmódját. *L. Carl-Hans-Hauptmeyer: Geschichte und Geographie . . . Jahrbuch für Geschichts- und Geographie. Unterbericht. Band XVII. 1976. 132–136.* – *Robert Geipel: The landscape indicators school in German Geography, In: Emrys Jones–John Eyles: An Introduction to Social Geography. Oxford. University Press, 1977. L. főleg 158–168.*

³ A földrajzi kutatások irányának radikális átértékelése már a 70-es évek elején több szerző írásában megfogalmazódott. *Pl. Steen Folke írta 1972-ben: „A földrajzi kutatások legtöbbje részben azért válik jelentéktelenné, mert a kutatási terület túl szűkre szabott, a társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak annyira egyoldalúan a térbeli dimenzióra koncentrálnak.” S. Folke: Why a Radical Geography must be „Marxist”. Antipode, 1972. júl. 17.* – A társadalomtudományi orientáció igénye egyes esetekben a részdiszciplínák, így pl. a földrajztudomány létének megkérdőjelezéséhez vezet. *Pl. A radikális földrajz egyik képviselője David Slater írja: „A történelmi materializmus általános érvényességének elfogadása érvényteleníti a földrajz ún. tudományos létezését...” L. Richard Peet–David Slater: Reply to the Soviet Review of Radical Geography. In: Soviet Geography. Review and Translation, 1980. 544.*

⁴ *J. A. Jackle: Time, Space and Geographic Past: A Prospectus for Historical Geography. The American Historical Review, 1971. 1084.* Jacklehoz hasonló kutatási koncepciót fejt ki *Hugh Prince: Time and Historical Geography. In: Making Sense of Time (eds) Tommy Carlstein, Don Parkes and Nagel Thrift. London, Edward Arnold Ltd. 1978. 17–37.* Az „Idő és térbeli dimenziók” c. fejezetet jellemző módon a következő gondolattal zárja: „A közvetlen jelen máris az ismeretlen jövő homályos múltjába olvad bele.” 21.

„szintézis gyógyító érintésére” van szüksége.⁵ James M. Blaut 1979-ben a marxista kutatások által nem megfelelően feltárt kutatási témákat a következőképp sorolja fel: „Mi az imperializmus? Létezik-e paraszti termelési mód? (peasant mode of production) Mi a feudalizmus? Hogyan és miért keletkezik az osztálytársadalom? Hogyan és hol keletkezik a kapitalizmus? Hogyan kapcsolódik egymáshoz az osztály, a kultúra és a nemzet koncepciója?”⁶ Ezek a kérdések teljesen természetesen egy történelmi szakfolyóiratban, csakhogy ezek a sorok az Amerikai Földrajzi Társaság Évkönyvének abban a tematikus számában jelentek meg, amely az amerikai földrajztudomány történetét elemzi, a folyóirat megalakulásának 75. évfordulója alkalmából.

Ez a sajátos, főképpen földrajzi folyóiratokban publikált, földrajzi tanszékeken dolgozók által művelt, történelemtudományhoz közeledő sajátos iskola a 70-es évek végére újabb fordulóponthoz érkezett. Míg korábban, történész szemszögből nézve, az amerikai történelmi földrajzosok sajátos „gazdaságtörténelmi” munkákat írtak, az utóbbi években sorra jelennek meg társadalomtörténelmi, sőt politikai gazdaságtani munkák is.

A kutatási irányok változása, a történettudományi orientáció erősítése

Az amerikai történelmi földrajz kutatási irányában bekövetkezett változás különösen akkor szembetűnő, ha röviden felidézünk a megelőző néhány évtized jellemző szemléletmódját. Ralph Brown 1938-ban megjelent tanulmánya egyértelműen negligálja az időbeliséget és a folyamatjellegét. „Az idősor – írja – egyáltalán nem lényeges a múlt földrajzi tanulmányozásában.”⁷ Fred K. Schaffer 1953-ban megfogalmazott gondolata ugyan nem volt teljesen elfogadott, de nem is egyedi a földrajzi törvények jellegéről: „A tisztán földrajzi törvények nem tartalmaznak utalást az időre és a változásra.”⁸

A történettudományhoz való közeledés a hatvanas években nem csekély mértékben az angol történelmi földrajzi iskola hatására indult meg. Az 1950-es években a francia Annales iskola jelentős hatást gyakorolt az angol történelmi földrajzra s ezen a közvetítésen keresztül bizonyos késéssel az amerikaiakra is.⁹ Az 1970-es években már több szerző számára a Fernand Braudel által megfogalmazott „valóságos visszatekintő emberföldrajz” koncepciója vált követendő kutatási irányjá.¹⁰

Az 1960-as évekig az amerikai történelmi földrajzosok zöme a Sauer nevével fémjelzett kultúrföldrajzi irányzathoz kapcsolódott. Az uralkodó felfogás szerint a kultúrföldrajz mindazt magába foglalja, ami az ember tájálalakító tevékenységének kiterjedt és látható eredménye. Sauer szerint „a történelmi földrajz a kultúrföldrajz része”.¹¹ Az ezen irányzathoz kapcsolódó szerzőkre

⁵ J. Wolforth: *New Geography and after?* Geography, 1978. 144.

⁶ J. M. Blaut: *The Dissenting Tradition*. Annals of the Association of American Geographers, 1979. 161. A folyóirat rövidítése a továbbiakban: Annals of the AAG.

⁷ Ralph Brown: *Mirror for Americans: Likeness of the Eastern Seaboard, 1810*. New York, 1943, idézi H. C. Darby: *Historical Geography*. In: *Approaches to History*. (Ed.: H. P. R. Finbert) London, 1965. 130.

⁸ F. K. Schaffer: *Exceptionalism in Geography. A Methodological Examination*. Annals of the AAG, 1953. 233–234.

⁹ Marc Bloch az 1954-ben angolul is megjelentetett tanulmánykötetével (*The Historian's Craft*. Manchester 1954) jelentős szemléleti megújulást indított el az angol történelmi földrajzban. Az angol történelmi földrajz főbb kutatási irányairól lásd *Anngret Simms: Die Historische Geographie in Grossbritannien*. Erdkunde, 1982. jún. 71–79.

¹⁰ A. Pred: *The Academic Past through a Time-Geographic Looking Glass*. Annals of the AAG, 1979. márc. 175–180.

¹¹ Cole Harris: *The Historical Mind and Practice of Geography*. In: *Emrys Jones–John Eyles: An Introduction to Social Geography*. Oxford University Press, 1977. Harris, Braudelnek 1972-ben angolul is megjelent „*The Mediterranean and the Mediterranean World of Philip II.*” c. kötetéről írja; a legragyogóbb történelmi földrajzi munka „amit valaha is írhatnak”. 135. – C. O. Sauer: *Foreword to*

jelentős hatást gyakorolt a német társadalomföldrajz és történeti földrajz.¹² A 60-as években a történeti földrajz művelőinek tábora jelentősen kibővült. A. H. Clark vezetésével a wisconsini egyetemen jelentős iskola jött létre. Clark volt az alapítója a *Journal of Historical Geography* c. folyóiratnak (1975), mely alapvető fórumává és ösztönzőjévé vált a történeti földrajzi kutatásoknak.

A történelem és földrajz kapcsolata vitatott marad a 70-es évek folyamán is. Ezt jelzi, hogy Hofstadter, a neves amerikai történész 1970-ben a „frontier” tézis megalkotójáról, Turnerről írva még azon töpreng, hová juthatott volna, ha képes lett volna elfeledkezni a földrajzról: otthagytá volna bonyolult térképeit és megszabadult volna „a földrajzhoz kapcsolt, a térbeliség rögeszméjétől áthatott gondolkodásmódjától”.¹³ 1980-ban viszont Block – Turner és a földrajztudomány című cikkében – azt fontolgatja, hogy mit érhetett volna el Turner, „ha a földrajzhoz kapcsolt, a térbeliség eszméjétől áthatott gondolkodásmódja szabadon szárnyalhatott volna a maga pályáján... Akkor talán az ő nagyszerű térbeli metaforája csupán bevezetés lett volna egy még nagyszerűbb elméleti földrajzhoz”.¹⁴

Az utóbbi években főképpen a radikális vagy marxista földrajz irányzatán belül egyre többen vizsgálják nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi folyamatok térbeli következményeit is. Egyre inkább tért hódít az a felismerés, hogy a történeti és földrajzi szempontok egysége nélkülözhetetlen. Néhány szerző már konkrétan kezdi valóra váltani az *Annales* történetírói iskola nagy hatású alakjának, Lucien Febvre-nek a koncepcióját. „Ha a földrajz hű marad ahhoz a szerephez, amelyet Vidal de la Blanche tulajdonított neki, s folytatja fejlődését... – írja L. Febvre – a szintézis diszciplínájává, a világ térbeli bemutatásának bázisává, nagyszerű trilógiává csoportosulhat a történelemmel (a fejlődés ábrázolójával) és a pszichológiával (a mentalitás ábrázolójával).”¹⁵

A hetvenes évek második felében, a nyolcvanas évek elején megjelent tanulmányok általában tágabb, a történettudományhoz a legszorosabban kapcsolódó kutatási irányokat jelölnek. Alapvető kutatási témává vált a városhálózat történelmi fejlődésének, a régiók közötti kapcsolatoknak az elemzése, tágabban a gazdasági és társadalmi folyamatok időbeliségének és térbeliségének vizsgálata. Az 1979-ben David Ward szerkesztésében megjelent tanulmánykötet („Amerika múltjának földrajzi ábrázolásai”), mely 18 földrajzi tanszéken dolgozó kutató, 6 történész, 1–1 szociológus és közgazdász tanulmányait foglalja magában, már részben reprezentálja a fentebb említett kutatási irányokat.

A nyolcvanas évek elején megjelenik a társadalomtudományokat átfogó szintézis igénye és az általános módszertani kérdések mélyreható, esetenként filozófiai igényű elemzésének a szükségessége. Jellemző mottóként idézi Leslie J. King 1979-ben: „Mi itt a földrajzi gondolkodás határán állunk, mivel rá kell jönnünk, hogy nem megfelelő a felkészültségünk az ilyen típusú munkára.”¹⁶ Az utóbbi években azonban sorra jelennek meg olyan tanulmányok, amelyek egyre inkább meggyőzik az olvasót arról, hogy az amerikai történeti földrajz művelői a megfelelő „felkészültséget”, beleértve az alapos közgazdasági, társadalomtörténeti, sőt filozófiai képzettséget is, egyre magasabb színvonalon képviselik.

Historical Geography. Annals of the AAG, 1941. 9. – A kultúrföldrajz tárgyának részletesebb meghatározását lásd *Carl O. Sauer: Cultural Geography*, In: *Encyclopedia of the Social Sciences*. (Ed.) E. R. A. Seligman. V. kötet. 1931. 621.

¹² Lásd *H. Jäger: Historische Geographie*. Westermann Verlag, Braunschweig 1969. 3–115. – A német szociálgeográfiai iskola frappáns marxista bírálatát nyújtja *G. Leng: Zur „Münchener” Konzeption der Sozialgeographie*. *Geographische Zeitschrift*, 1973/2. 121–134.

¹³ *R. Hofstadter: The Progressive Historians*. Turner, Beard and Parrington, New York, 1970. 101. 32. lábjegyzet.

¹⁴ *R. H. Block: Frederic Jackson Turner and American Geography. Annals of the AAG*, 1980. márc. 38.

¹⁵ *Lucien Febvre: La Géographie. Reflexions sur un cinquantenaire. Annales*, 1953. 377.

¹⁶ *Leslie J. King: The Seventies... Annals of the AAG*, 1979. márc. 157.

☛ *A városfejlődés hatótényezői: a városhálózat történeti átalakulása*

A vonzás körzetével munkamegosztási és árukapcsolatba lépő város, illetve a régiók közötti munkamegosztás hálózatának gócpontjait képező városhálózat természetesen fontos vizsgálati témája a történeti földrajznak. Alan Pred az iparosodás folyamatát és a nagyvárosok fejlődését követi nyomon tanulmányában az 1860–1910 közötti időszakra vonatkozóan.¹⁷ A változások fő iránya, vizsgálatai szerint, abban áll, hogy a városhierarchia csúcsát egyre inkább az ipari, több funkciójú városok foglalták el és kevésbé a nagykereskedelemmel és kereskedelmi funkciókkal jellemezhető városok. Az iparosodás és a városfejlődés kölcsönkapcsolatát a szerző érdekes körkörös kumulatív modell alapján vizsgálja. A modell szerint az ipari alkalmazottak számának növekedése lehetővé teszi újabb ipari és szolgáltató funkciók megjelenését. Az iparban és a tercier szektorban dolgozók közötti interakciók megnövelik a technológia tökéletesítésének és az újítások megjelenésének lehetőségét. Az interperszonális kommunikáció hálózatának növekvő komplexitása többet jelent, mint csupán innováció gerjesztését a specializált ipari tevékenységekben, mivel az innovációk rendszere kiegészíti a városban már meglévő know-how-k halmazát. A multiplikátor hatás révén lehetővé válik néhány új helyi vagy regionális „küszöb” elérése. Miután az új küszöböknek megfelelő termelőberendezések megépülnek, megindul a növekedés második „köré”.

Pred szellemes regionális modellje nem feledteti azt a tényt, hogy az ezen modell kumulatív jellegét biztosító tényezők túlzottan steril, közgazdasági jellegűek. Az innovációs folyamat valóságos társadalmi feltételeit végső soron nem vizsgálja. A szerző megemlíti, hogy 1860-ban a vállalatok átlagban 9 dolgozót foglalkoztattak, az átlagos termelési érték pedig valamivel 13 000 dollár fölött volt. 1914-re az átlagos dolgozói létszám 25-re nőtt, az átlagos termelési érték pedig közel 88 000 dollárra. 1914-ben a 275 791 vállalat közül 3819 vállalat foglalkoztatta az összes bérből élők 35,3%-át és a termelés 48,6%-át szolgáltatta. A vállalati méretek növekedésére vonatkozó megállapítást sajnos nem követi a vállalati, szervezeti és igazgatási formák változásának elemzése. Vagyis a tőke-koncentráció és centralizáció folyamatainak elemzését a szerző nem végzi el.

A gazdasági térszerkezet és az urbanizáció közötti kapcsolatot több tanulmányban vizsgálta Michael P. Conzen. A térbeli folyamatok sajátosságai mellett e folyamatok gazdasági-társadalmi hatótényezőit is igyekezett feltárni. Az amerikai „középnnyugatra” vonatkozóan a közlekedési hálózat (az utasforgalom) térbeli fejlődésének sajátosságait vizsgálta.¹⁸ 1872-re, 1890-re és 1908-ra vonatkozóan rekonstruálta az utasforgalom gyakoriságát, s elkülönítette a városon átmenő forgalmat a város és vonzáskörzete közötti forgalomtól. Az utasforgalom mutatóit az áruforgalom közvetett mérésére használja fel, persze utal arra, hogy ez csak durva megközelítést adhat. Az 1850-es években a „középnnyugat” kialakuló városi központjai még nem gyakoroltak jelentős hatást közeli „hinterlandjukra”. 1872-ben már egy hierarchikus elrendeződés alakult ki az utasforgalom gyakoriságában. Chicago mint a legjelentősebb város, erőteljes vonzáskörzetet épített ki. Az 1870-es évekre a vasúthálózat gyors bővülése módosította a gyáripár térbeli elhelyezkedését. Korábban a gyáripár elsősorban a folyómenti városokba épült, szoros összefüggésben a vízierővel, a szállítással és kereskedelemmel. 1890-re ez a szoros összekapcsoltság megszűnt. Sőt a gyáripár nemcsak hogy megjelent a kisebb városokban – mivel a környék megnövekedett agrárképessége biztosította a helyi piacot –, hanem a nagyobb városokban az ipar már kezdett veszíteni relatív fontosságából. A Conzen által kialakított regressziós modellek lényeges adalékot nyújtanak a városhálózat szerkezetének fejlődéséhez. Számításai szerint a vasút megjelenése csak a településhierarchia szintjei között, illetve ezek gazdasági tevékenységének tartalmában okozott változásokat, de a gazdaság térszerkezetének alapvető sajátosságait nem módosította.¹⁹

¹⁷ Allan Pred: *Industrialization, Initial Advantage, and American Metropolitan Growth*. In: David Ward (ed.) *Geographic Perspectives on America's Past. Readings on the Historical Geography of the United States*. New York, Of Oxford University Press, 1979. 275–290.

¹⁸ M. P. Conzen: *A transport interpretation of the Growth of urban regions: An American example*. *Journal of Historical Geography*, 1975/4. 361–382.

¹⁹ Uo. 382. – Kenneth Fox szerint viszont a 19. sz. végén a monopolkapitalizmus kibontakozásával összefüggésben mélyreható átalakulási folyamat indult meg a városok funkcióiban és a

Conzen vizsgálatának több fontos eredménye mellett felvetődik az az igény is, hogy a nemzetgazdaság és a régiók közötti kölcsönhatásokat szintén be kell vonni a vizsgálatba. Mint E. K. Muller saját kutatásainak következtetéseként megjegyezte: „Érthetetlen dolog a csomóponti helyzetet (nodality) a szállítási eszközök száma és fajtája alapján mérni annak a szélesebb rendszernek a figyelembevételével, amelyen belül a városok funkcionálnak. A központúság nem csupán a regionális forgalmi hálózat térbeli jellemzőitől függ, hanem a hálózatnak a nemzeti közlekedési rendszerrel való kölcsönhatásától, valamint a regionális termelőtevékenységek megoszlásának változásától is.”²⁰

David Vance tanulmányában ugyan matematikai módszerek nélkül, de igen árnyaltan tárja fel a város-hálózat térszerkezetének átalakulását. Elemzésében a vasúthálózat térszerkezetet módosító hatását az iparfejlődéssel szorosan összekapcsolva vizsgálja. Az 1870-es évekre vontkozóan megállapítja: „A régi kikötők nagy ipari térségekké váltak, az új ipari városok pedig fontos szállítási gócpontokká, amikor a sokkal könnyebben elágazó vasút, mint az amerikai szállítás alapvető eszköze, átvette a belföldi vízi szállítás szerepét.”²¹ 1910-re a legnagyobb városok rangsorában bekövetkezett változások úgy általánosíthatók, hogy a kikötők veszítettek abszolút dominanciájukból, az ipar főbb központjai pedig előreléptek a rangsorban. Például Cleveland, Pittsburgh, Detroit és Buffalo feljebb léptek a rangsorban, míg Cincinnati, Baltimore, New Orleans és San Francisco népességszáma viszonylag lassabban nőtt.²² Míg Vance a népességszám alapján vizsgálta a városok rangsorát, Pred egy másik tanulmányában komplexebb mutatók alapján elemezte a város és iparfejlődés kapcsolatát. Utal arra, hogy a polgárháborút követő fél évszázadban az ipari tevékenység egyre jobban koncentráldott a legnagyobb népességet tömörítő városokban. 1860-ban a tíz legnagyobb város az Egyesült Államok ipari termelésének 24,1%-át, 1890-ben pedig már 38,1%-át adta.²³ Ezek a számok ellentmondanak Conzen azon megállapításainak, hogy a nagyobb városokban az ipar veszített fontosságából.

A városfejlődés térbeli rendszerének elemzésében egyik szerző sem vizsgálja az egyes régiók városfejlődésének eltérő sajátosságait. Pedig Délen 1860-ban a lakosság 9,6%-a lakott városokban, s ez az arány 1880-ra csak 12,7%-ra nőtt, majd 1910-re 22,6%-ra. A magas fokon városiasodott Észak-Keleten ugyanezen időszakban a városi lakosság aránya 35,7%-ról 50,8%-ra, majd 1910-re 58,6%-ra nőtt.²⁴

Conzen egy másik tanulmányában a bankok közötti kapcsolatokat úgy vizsgálja, mint a városok összekapcsoltságának mutatóját, illetve mint a város-hálózat különböző szintjei közötti kapcsolatok indexét. A bankkapcsolatokat konkrétan az 1840–1910 közötti korszakra rekonstruálta az egész országra vonatkozóan az ún. levelezési bankszámlák alapján (correspondent accounts).²⁵

város-hálózat térszerkezetében. „A nyersanyag kitermelés és az ipari termelés mennyiségének és jövedelmezőségének maximalizálására alkalmas, erősen erőforrás-orientált 19. századi térbeli fejlődést, a térbeli elhelyezkedés olyan nagyvárosi formája váltotta fel, amely a javas és szolgáltatások eladásának és fogyasztásának biztosít elsőbbséget.” K. Fox: *Uneven Regional Development in the United States*. The Review of Radical Political Economics, 1978/3 69.

²⁰E. K. Muller: Regional urbanisation and the selective growth of towns in North American regions. *Journal of Historical Geography*, 1977/1. 30

²¹J. E. Vance: *The American City: Workshop for a National Culture*. In: John S. Adams (ed.) *Metropolitan America I. Cities of Nation's Historic Metropolitan Core*. Cambridge, Massachusetts, 1979. 9.

²²Uo. 12.

²³A. Pred: *City Systems in Advanced Economy: Past Growth, Present Processes and Future Development Options*. London, Hutchinson 1977. 85.

²⁴Az 1860. és 1880. évi adatok David K. Goldfield: *The Urban South: A Regional Framework*. The American Historical Review, 1981. dec. 1014. – Az 1910. évi adatok Lenin: *Újabb adatok a mezőgazdaság... Lenin Művei* 22. köt. 12.

²⁵M. P. Conzen: *The Maturing Urban System in the United States, 1840–1910*. *Annals of the AAG*, 1977. márc. 78–100. (Megjelent David Ward (ed.) *Geographic Perspectives... c. idézett gyűjteményes kötetben is. 253–274.*)

Lényegében azt elemzi, hogy a vidéki kisebb bankoknak a nagyvárosi bankokban elhelyezett betét-számlája hogyan oszlott meg, térbelileg az egyes nagyvárosok mekkora kiterjedésű vonzáskörzetet tudtak maguk körül létrehozni. A 19. században a kereskedelem és gyáripar koncentrációja a nagyvárosokban szoros összefüggést teremtett a népességszám és a bankok üzleti tevékenysége között. A bankhálózat szintjén a városok világosan azonosítható hierarchikus csoportokká szerveződtek. Az 1870-es évekre egy négy szintű hierarchia alakult ki. Boston és Philadelphia ugyan New Yorkhoz képest másodlagos szerepet játszott, de egyértelműen fölülte állt a többi városnak. Az 1880-as években Chicago csatlakozott a második szinthez. New York részesedése az országos kliering számlákból az 1875. évi 63,3%-ról 1880-ra 47%-ra csökkent. Chicago pedig 5%-ról 11%-ra növelte arányát. Bár az eltolódás ahhoz nem volt elégséges, hogy New York általános hegemoniáját veszélyeztesse, a bankhálózat felső szintjének nem hierarchikus jellege azonban azt eredményezte, hogy nem minden banktevékenység kapcsolódott automatikusan New Yorkhoz. Boston, Philadelphia, St. Louis és San Francisco a századfordulóra erőteljes bankkapcsolatokat építettek ki a 24 legnagyobb várossal. A hierarchikus városi alrendszerek erősödő kölcsönkapcsolatot fejlesztettek ki regionális metropoliszaik között, ami lényeges horizontális jellegű kapcsolatokat eredményezett, így az alrendszerek nem csupán New Yorkhoz vagy Chicagóhoz kötődtek, hanem egymáshoz is.²⁶ A bankkapcsolatok a városok közötti funkcionális specializációt is tükrözik. A városok funkcionális specializációját viszont az egyes városok vonzáskörzetének jellege szintén befolyásolta. „1840 és 1910 között a városi rendszer mint egész, egy egyszintű rendszerből egy módosult hierarchikus rendszerre alakult át, magas szintű kölcsönkapcsolatokkal.”²⁷

Kétségtelen, hogy a pénzügyi rendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak elemzése a városhálózat történeti átalakulásának is egyik fontos mutatója. Ezt a megközelítésmódot azonban további módszerekkel célszerű kiegészíteni. A módszer egyik hiányosságára maga Conzen is utal. Bár a levelezési számla szerepe jelentősen nőtt 1869–1914 között, azonban még 1914-ben is csupán mintegy 10%-át tette ki a bankok teljes tőkéjének. Részletesebb vizsgálatot igényelne az egyes városok közvetlen vonzáskörzetének tőkefelhalmozási képessége és a bankrendszerben a század végén lejátszódtó koncentráció és centralizáció térbeli jellemzői közötti összefüggés.

Általánosabban fogalmazva: Conzen a tőke funkcionális alapjai közül közvetlenül az árutőke és pénztőke mozgásának térbeli sajátosságait tárta fel. A termelőtőke és banktőke kapcsolatának történelmi fejlődését viszont nem vizsgálta, pedig a tőke funkcionális alapjainak kölcsönhatásától a tőkefelhalmozás, a tőke mozgató erejének, a profitnak a vizsgálatán keresztül vezethet az út tovább, tágabban véve a termelőerők és az értéktöbblet elosztását szabályozó törvényszerűségek térbeli dimenzióinak feltárásához. A vizsgálat persze nem lehet tisztán közgazdasági, mert mint Samir Amin írja: „meg kell adnunk a 'megtakarítás', a 'tőke' és a 'profit' fogalmának történelmi dimenzióját, meg kell ragadnunk azokat a szálakat, amelyek ezeket a szálakat összekötik a tőkés termelési móddal.”²⁸

A régiók közötti kapcsolatok jellege és a nemzetgazdaság

A régió-elemzés sajátos módszertani kereteit alakította ki Meinig, a kultúrföldrajzi irányzatra épülő történeti földrajz kiemelkedő képviselője. Több regionális monográfia után 1972-ben az Egyesült Államok történetében rendkívül sajátos szerepet játszó „Nyugat” történeti földrajzának főbb módszertani kereteit vázolja. Olyan megközelítést ajánl, amely szerinte „új lehetőségeket teremt a Nyugat mint régió és az amerikai nemzet történetének értelmezéséhez”. A „Nyugatot” magát mint „dinamikus régiók keretét” értelmezi és a kolonizáció szigetszerű jellegét emeli ki. A kolonizáció szigetszerű középpontjai (nuclei) több évtizeden át úgy terjeszkedtek tovább, mint elkülönült egységek, „csak fokozatosan kapcsolódtak egymáshoz és integrálódtak be szorosabban a nemzet fő funkcionális rendszereibe.”²⁹ A kolonizáció középpontjait négy általános kategória keretében vizs-

²⁶ Uo. 93–99.

²⁷ Uo. 108.

²⁸ Samir Amin: A világméretű felhalmozás. Fejlődés tanulmányok. I. köt. Bp. 1980. 249.

²⁹ D. W. Meinig: American Wests: Preface to a Geographical Introduction. Annals of the AAG, 1972. jún. 159.

gálja: a népesség (száma és megoszlása), a forgalom (a forgalmi hálózat a régiókon belül és a régiók között), a politikai területi egységek (alapvető közigazgatási területek) és a kultúra (a mai társadalom néhány kiválasztott jellemzője és hatása a területre). A négy általános fogalomra építve, négy fejlődési szakaszt különít el, melyeket mind a négy általános kategóriára vonatkoztatva külön-külön határoz meg. A négy szakasz Meinig elemzésében teljesen mellérendelt viszonyban áll egymással. Ez szükségszerűen adódik abból, hogy az általa használt négy általános kategória a gazdasági-társadalmi jelenségvilág egymástól egészen eltérő „dimenziójú”, egymáshoz nem szervesen kapcsolódó szintjeit foglalja magában. Tehát az egymáshoz kapcsolódás „fogaskerekek” részben hiányoznak. Legsúlyosabb hiányossága az, hogy a gazdaság fogalmát és az újratermelés alapvető mozzanatát, a termelést, nem építi be elméleti rendszerébe. Mint egy lábjegyzetben megjegyzi: „Talán a legnyilvánvalóbb kiegészítés a gazdaság lehetne, mely sokkal átfogóbb helyet adna az itt esetleg a forgalomba és kultúrába foglalt témáknak.”³⁰

Meg kell jegyezni, hogy nemcsak Meinigre, hanem az amerikai történeti földrajz több képviselőjére jellemző, hogy a forgalom szféráját a termeléstől teljesen elszakítva elemzik, valamint a forgalmat egyszerűen a közlekedési hálózattal azonosítják, jórészt erre építve a történeti földrajzi periodizációt. Whebell pl. ún. „corridor” elméletében az Egyesült Államok és Kanada városrendszérének periodizációját az 1) önálló mezőgazdaság, 2) az árutermelő mezőgazdaság, 3) a vasúti szállítás dominanciájával jellemzett szakaszokra különíti el a 19. század végéig terjedő időben. A „corridor” elmélet arra utal, hogy a legjelentősebb városok a fejlettebb közlekedési hálózat és az ehhez kapcsolódó innováció-áramlás lineáris sávjai mentén alakultak ki. A gazdasági rendszer változásának tünetei mindegyik fejlődési szakaszban először a fejlett „corridorokban” (folyosókban) jelentek meg, s innen terjedtek tovább a közlekedés és kommunikáció lineáris hálózatán keresztül.³¹ A „Nyugat” fejlődésében a terjeszkedő közlekedési hálózat jórészt valóban lineáris vonalainak jelentős szerepük volt a termelés és forgalom térbeli „kitagozódásában”. Mint a nyugatnémet Leng utal rá: „A nagy struktúráképző lokalizációk (ipari lakókomplexumok, közlekedési rendszerek) egy terület lakosságát belekényszerítik egy térbeli rendszerbe, amelyhez azoknak illeszkedniük kell.”³²

Ha a „Nyugatnak” mint régióknak a gazdaságát „Északról” és a világgazdaságtól elszakítva vizsgáljuk, a forgalmi szféra szerepét illetően szinte szükségszerűen téves következtetésekkhez juthatunk. Hiszen nem szabad elfeledkezni arról, hogy egyrészt a közlekedési hálózat rohamos fejlesztéséhez szükséges tőkét részben „Észak”, illetve a nemzetközi (jórészt angol) tőke szolgáltatta. Másrészt a „Nyugat” régiójában a forgalom szférájának térbeli elrendeződését alapvetően befolyásolta az „Északkal”, illetve a világgazdasággal kialakult munkamegosztás s az ennek hatására kialakuló termelési szerkezet.

Meinig 1978-ban publikált tanulmányában már az Egyesült Államok egészének történeti földrajzi kutatását vázoló koncepciót alakított ki. Az elemzést három dimenzióban, a kulturális tájak, a térbeli rendszerek és társadalomföldrajzi vizsgálat keretében végzi. „Ez egy olyan koncepció – írja –, mely egyidejűleg alapvetően történelmi és földrajzi.”³³ Módszere a helyitől a globális felé haladva, az egységes nemzeté válás folyamatát ábrázolja. Földrajzi szemlélete alapján a specifikus cselekvéseket és tevékenységeket mindig a térbeli rendszerek összefüggésében vizsgálja. A térbeli rendszernek a politikai és a gazdasági alrendszer a legfontosabb alkotóeleme. Tehát 1972-es tanulmányától eltérően, itt a gazdaság már mint az egyik alrendszer jelenik meg, mely magában foglalja a termelés és fogyasztás elhelyezkedését, valamint a csere színhelyeit is. A gazdasági és politikai alrendszer közötti kapcsolatokat azonban a szerző nem vonja be vizsgálataiba. A vizsgálat térbeli és időbeli kezdőpontjai a kolonizáció szigetszerű központjai. „Minden egyes kiindulópontot (nucleus) elemezhetünk a társadalomföldrajz fogalmaival – a népesség megoszlása és demográfiai jellege, a

³⁰ Uo. 161. 2. lábjegyzet.

³¹ C. F. Whebell: Corridors: a theory of urban Systems. Annals of the AAG, 1969. márc. 1–26., ill. 4.

³² G. Leng: Zur „Münchner” Konzeption der Socialgeographie. Geographische Zeitschrift, 1973/2. 131.

³³ D. W. Meinig: A Prospectus for Geographers and Historians... The American Historical Review, 1978. dec. 1202.

fontos társadalmi csoportok elhelyezkedése és az alapvető társadalmi intézmények és összefüggések szempontjából.”^{3 4} Jellemző, hogy a müncheni–bécsi társadalomföldrajzi iskolához hasonlóan (amely érezhetően hatást gyakorolt rá), Meinig nem határozza meg konkrétan a társadalmi csoportokat, illetve azok képzésének ismérveit. A társadalom így alig jelent nála többet, mint amit Bobek a neves szociálgeográfus megfogalmazott: „a társadalom földrajzi értelemben egyenlő a tér népességével”.^{3 5}

A polgárháború utáni évtizedek vizsgálatára vonatkozóan Meinig felvet néhány újszerű szempontot. Az egyik annak részletes földrajzi vizsgálata, hogy az „Észak” a „Dél” erőforrásai és eszközei feletti ellenőrzést milyen formában gyakorolta? Véleménye szerint, e forma jórészt a katonai hódítást követő földrajzi változások „birodalmi” (imperial) modelljével illusztrálható. Ez a modell a leghatékonyabban a „Nyugat” betelepülési folyamatára alkalmazható. „Mi azt mondhatjuk – írja –, hogy a polgárháborút követő 5–6 évtizedben az Egyesült Államok szélesebb értelemben egy kvázi-birodalmi struktúrává fejlődött. . . Ezt az időszakot úgy tekinthetjük, amelyben az amerikai nemzet mint egész, a legvilágosabban tükrözte a viszonylag egyszerű mag-terület (core) és az alárendelt régió (domain) szerkezetet.”^{3 6} Ez a kettős felosztás a világgazdasági szinten alkalmazott centrum-periféria felosztás nemzetgazdaságra lebontott megfelelőjének tűnik. Azonban Meinig értelmezésében a mag-régió (core) „azoknak az elemeknek a területi koncentrációjára utal, amelyek alapvetőek a kulturális jelleg és a társadalom funkcionálása szempontjából”.^{3 7} Az 1870–1930 közötti időszakban a New York és Chicago közötti tengely mentén szerveződött övezetet tekinti mag-területnek vagy mag-régióknak. Ezt az övezetet a termelékenység, a hozzáadott érték és a jövedelem mutatói alapján lehet – nézete szerint – elkülöníteni a nemzetgazdaságon belül. Az ezen övezet térgazdaságain belüli összefüggések világosabb feltárása érdekében javasolja, hogy elemezni kell azoknak a vállalatoknak a térbeli hierarchikus rendszerét, melyek több telephelyen termeltek, „azonosítva azokat a helyeket, ahol az alapvető – a beruházásokat, a foglalkoztatást és a marketinget befolyásoló – döntéseket hozták”.^{3 8}

A mag-régió – a hatalom fogalmi szerinti meghatározásban – a gazdasági, politikai és kulturális hatalom székhelyét jelenti. S ehhez hozzáteszi, „az ilyen hatalmat valamifajta térbeli rendszer bizonyos pontjai irányítják”.^{3 9} Elméletében tehát a társadalom jórészt a döntési helyek lokalizációjával válik azonosná. Bár utal arra, hogy „a térbeli rendszerek fejlődésének vizsgálatánál különös figyelmet kell fordítani a régiók közötti kapcsolatok kulcselemeire és sajátosságaira”,^{4 0} teljesen mellőzött szempont nála a régiók közötti területi munkamegosztás, ill. a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódás. Szemlélete Samir Amin kifejezését kölcsönözve, „szekvenciális”, azaz egymás követő lépcsőkből álló. Az első lépcsőt a kolonizáció kiinduló pontjai jelentik, majd ezek régiókká szerveződése, s végül a régiók nemzetgazdasággá integrálódása következik. A szekvenciális szemléletmód miatt Meinig arra sem adhat választ, hogy az „Észak” hogyan, milyen gazdasági fejlődésfolyamatok révén válhatott „mag-régióvá”, „Délhez” és „Nyugat”-hoz viszonyítva? S nem veti fel azt az alapvető kérdést sem, hogyan válhatott az Egyesült Államok az első világháború előtti időszakra világgazdasági szinten az ún. centrum részévé? Mint Wallerstein írja: „Az Egyesült Államok és Németország is kialakulása után korábbi periférikus és félperiférikus területeket egyesített.”^{4 1} Abban, hogy az USA-ban az iparosítás – ahogy azt Wallerstein fogalmazza – „teljes mértékben sikerült”, alapvető szerepe volt annak, hogy a régiók közötti gazdasági és politikai kapcsolatok a polgárháború után strukturálisan újjászerveződtek. A polgárháború után a „déli” régió felett bizonyos gazdasági és

^{3 4} Uo. 1191.

^{3 5} H. Bobek: Stellung und Bedeutung der Socialgeographie. Erdkunde, 1948/2. 118–125.

^{3 6} D. W. Meinig: A Prospectus for Geographers and Historians . . . 1198.

^{3 7} Uo. 1198.

^{3 8} Uo. 1198.

^{3 9} Uo. 1199.

^{4 0} Uo. 1195.

^{4 1} I. Wallerstein: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Fejlődés tanulmányok. Bp., 1980. 4. kötet, 130.

politikai dominanciát is szerzett az „északi” régió.⁴² Ezt a jelenséget érzékeli Meinig, azonban ő jórészt a kulturális dominancia fogalmával azonosítja ezt a komplex jellegű dominanciát. Mint írja, az Észak-kelet határozta meg az amerikai életmódot egészen az 1920-as évekig. A 20. századra vonatkozóan már az Egyesült Államok egészének kulturális kisugárzó hatásának kérdését veti fel. „Az amerikai kultúra óriási kreativitása és agresszív ereje” befolyásolja a tőkés világ többi részét a Karib-tenger szigetvilágától az NSZK-ig, ill. Japánig.⁴³ Ezeket a jelenségeket rendkívül fontosnak tartjuk, épp ezért nélkülözhetetlen marxista fogalmi keretben való megközelítésük. A kultúra összekapcsolását a termelési mód sajátosságaival, alapvető kérdésnek kell tekinteni. Ennek vizsgálatában először is a termelési mód és a felépítmény kapcsolatának differenciáltabb értelmezésére van szükség. Mint Ránki György írja: a „termelőerők és termelési viszonyok egysége . . . magában foglalja a társadalmi felépítménynek a gazdasági fejlődéssel legszorosabb kapcsolatban álló részét is”.⁴⁴

A polgárháború után „Észak” nem csupán a termelési viszonyok bizonyos módosítását kényszerítette ki (a rabszolgák felszabadítása), hanem a „Dél” régiójának felépítményét is módosította (pl. intézményi rendszer és ideológia). Az 1870-es évektől a területi munkamegosztás aszimmetrikus jellege mellett a két régió társadalmi-felépítményi elemeinek kölcsönhatása is aszimmetrikus jellegű volt.⁴⁵

A nemzeti gazdaság központja, mely az 1840-es évektől fokozatosan Észak-Kelet régiójához kapcsolódott, a regionális munkamegosztás olyan típusát kényszerítette Déltre, amelyet – a nyersanyagok termelése és esetenkénti feldolgozása – gazdasági függés jellemezett. Észak nemcsak az ipari termékek miatt, hanem mindazon pénzügyi, hitel, jogi és egyéb szolgáltatások tekintetében is, melyek a nemzetgazdaság működésének alapvető feltételeit képezik, abszolút dominanciát teremtett a maga számára. A két régió közötti különbség szemléletesen mutatkozik a városfejlődésben is. Hiszen a városok az „eszközei” a nemzetgazdaságon belüli területi kapcsolatoknak és jelentős mértékben meghatározzák, ill. tükrözik az adott régió általános gazdasági jellegét. A déli városok regionális gyarmati központként funkcionáltak, gyűjtő és elosztó közvetítői voltak Észak központjai felé a ki- és visszaáramló termékeknek. „Valójában ahogyan a nemzetgazdaság fejlődött a polgárháború után, úgy zsugorodtak viszonylagosan a déli városok északi partnereikhez mérten.”⁴⁶

Az északi beruházók a polgárháború után fokozatosan megszerezték a déli vasútvonalak feletti ellenőrzést. 1870-ben az északiak a déli vasútigazgatóknak csak 19%-át tették ki. 1900-ban, amikor olyan pénztörkések, mint J. P. Morgan, újjászervezték a nemzeti vasúthálózatot, az északi pénzemberek ellenőrizték az öt fő déli vasútvonalat és a vasútigazgatók 60%-a északi volt.⁴⁷

Itt vázlatosan arra utalhatunk még, hogy véleményünk szerint a területi és társadalmi munkamegosztás dialektikus kapcsolatának feltárása minden történeti földrajzi elemzésnek egyik alapkérdése. A területi munkamegosztás az anyagi javak, szolgáltatások és információk tér- és időbeli mozgáspályáinak olyan komplexusa, mely egyúttal a társadalmi-gazdasági struktúra dinamikáját is jelentős mértékben meghatározza. A területi munkamegosztás tehát nem egyszerűen a társadalmi munkamegosztás regionális térbeli vetülete, mivel egymástól eltérő termelési módokat hordozó régiókat kapcsolhat össze. (A régióknak ez a fogalma természetesen eltér a régió hagyományos földrajzi felfogásától.) Így véleményünk szerint a régiók közvetlenül is lehetnek a társadalmi makroszint hordozói, sőt esetenként a társadalmi makroszint alapvető sajátosságait, dinamikáját éppen a nem tiszta, ún. kevert termelési módokat hordozó régiók kölcsönhatása adja. Az USA esetében éppen a fentebbi értelemben vett régióként értelmezhető Észak és Dél a polgárháború előtti időszakban s részben

⁴² A nemzetgazdaságon belüli centrum és periféria viszony jellemzőiről újszerű elméleti megközelítést nyújt az olasz Északra és Célra konkretizálva Enzo Mingione: Territorial Division of Labour and Capitalist Development. Current Sociology, 1974. 228–254.

⁴³ D. W. Meinig: A Prosectus for Geographers and Historians . . . i. m. 1201.

⁴⁴ Ránki György: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választójai. Bp., 1977. 68.

⁴⁵ L. D. R. Goldfield: The Urban South: A Regional Framework. The American Historical Review, 1981. dec. 1009–1034. valamint F. McDonald–Mcwhiney: The South from Self – Sufficiency to Peonage. An Interpretation. The American Historical Review, 1980. dec. 1095–1137.

⁴⁶ D. R. Goldfield fentebb idézett cikke 1129.

⁴⁷ Uo. 1029.

módosult formában az ezt követő három-négy évtizedben is. Épp ezért úgy véljük, a jövőben tágabb összefüggések feltáráshoz vezetne annak részletesebb kutatása, hogyan változott a munkamegosztás régiók közötti szintje az USA-ban; hogyan kapcsolódtak a régiók a nemzetgazdasághoz, ill. a világ-gazdasághoz, továbbá, mindezek a tényezők hogyan módosították az egyes régiók társadalmi struktúráját?

A társadalom „idő-földrajzi” vizsgálata

Az amerikai történeti földrajz a társadalomtörténeti jellegű kutatások területén is igen jelentős eredményeket ért el. Itt következett be talán a legszembetűnőbb szemléleti megújulás a hatvanas évekhez viszonyítva.

James F. Woodruffnak Az alabamai rabszolga-népesség 1850. évi helyzetének néhány jellemzője c. cikke mintegy reprezentálja a hatvanas évekbeli társadalomföldrajzi vizsgálati módszert. A szerző tipikusan keresztmetszeti elemzést alkalmaz, az időbeliséget teljesen mellőzi. A mezőgazdasági termelési érték, a föld értéke, a rabszolgák száma és a farm-méretetek közötti összefüggéseket korreláció számítások alapján vizsgálja. Az így nyert eredményeket az egyes megyék adatai alapján térképre vetíti.⁴⁸ Ettől a statikus és a társadalomnak csak egyes részleteit vizsgáló elemzéstől eltérő korszerű társadalomfelfogású tanulmányok sorával jelentkeztek a történeti földrajz művelői az 1980-as évek elejére.

Pred, akinek korábban a város- és iparfejlődésre vonatkozó tanulmányait elemeztük, 1982-ben egy jelentős társadalomtörténeti tanulmányt publikált. Pred szemléletmódjának változását az is jelzi, hogy kiket tekintett példaképének alkotó periódusa egyes korszakaiban. Az 1950-es években Rostow, a hatvanas és hetvenes években pedig Hägerstand, Myrdal és Braudel gyakorolt rá jelentős hatást. A nyolcvanas évek elején már többek között Lukács György Történelem és osztálytudat c. munkáját tekinti alapvető módszertani bázisnak. Tanulmányában, mely a 19. század végi munkásosztály idő-földrajzi elemzését végzi el, Lukács munkájára hivatkozva, azt kívánja igazolni empirikusan is, hogy az ipari kapitalizmus végső soron a társadalmi élet és társadalmi tudat minden szféráját áthatja.⁴⁹ A szerző utal arra, hogy „Minden társadalmi formációt a maga meghatározott tér- időparaméterei jellemeznek, s ezek ugyanakkor egyéni szubjektív tér-idő észlelésekké, érzésekké és fogalmakká is transzponálódnak döntő jelleggel határozva meg a kor emberének arculatát, személységstruktúráját.”⁵⁰

Pred már 1978-ban Hägerstand idő-földrajz (time-geography) koncepcióját értékelve felhívta a figyelmet arra, hogy a földrajznak a közgazdaságtudománytól, a szociológiától és a filozófiától átvett módszereket és fogalmakat át kell alakítania egységes módszertani keretté és fogalmi rendszeré.⁵¹ Tanulmányában több új fogalmat vezet be. Az egyik alapvető fogalom a „project”. „Idő-földrajzi fogalmakban a project az egyszerű vagy komplex feladatoknak (tasks) olyan teljes sorozatát jelenti, amelyek szükségesek valamely szándék, vagy cél-orientált magatartás befejezéséhez.”⁵² Tehát a project fogalma röviden úgy definiálható, mint cél-orientált feladatsor vagy tevékenység-sorozat, melynek mindig megvan a maga belső logikai rendje és kényszere. „Más szavakkal, amikor az egyén mozgáspályája (path) a családtól eltérő szervezet vagy bizonyos intézmény által meghatá-

⁴⁸J. F. Woodruff: Some Characteristics of Alabama Slave Population in 1850. Geographical Review, 1962. j8. 379–388.

⁴⁹A. Pred: Production, family and free – time projects: a timegeographic perspective an the individual and societal change in nineteenth – century U.S. cities. Journal of Historical Geography 1981/1. 35.

⁵⁰A. Pred: The Choreography of Existence: Comments an Hägerstand's Time-Geography and its Usefulness. Evonomic Geography, 1977. ápr. 207.

⁵¹Uo. 207–209. – Predre, csakúgy, mint sok más történeti földrajzosa hatást gyakorolt a „New Urban History”, irányzata is. Ennek az irányzatnak a fő jellemzőiről lásd Gyáni Gábor: A várostörténetírás új irányzata. Történelmi Szemle, 1978/3–4. 588–600.

⁵²A. Pred: Production. Family . . . i. m. 4.

rozott cél-orientált feladatsor tevékenység-halmazával kapcsolódik össze, az egyén külső cselekvései elválaszthatatlanná válnak a társadalom észlelhető működésétől.”⁵³ A szervezeti és intézményi tevékenység-sorozatokba való ki- és bekapcsolódás nélkül nem létezhet társadalmi gyakorlat.

Ezt a fogalmi keretet Pred arra használja fel, hogy a 19. század végi amerikai városokban lejátszódott társadalmi változásokat összekapcsolja az egyén mozgáspályájának, a termelésnek, a családnak és a szabadidő-tevékenységnek a vizsgálatával, mintegy átfogva a munkásosztály mindennapi életének tér- és időbeli aspektusait. A lezajlott társadalmi változások lényegét abban látja, hogy a kézműves termelési módról a gyári nagyüzemi termelési módra tértek át.

Elemzésében a család vizsgálata középponti jelentőségű. „Az egyén részvételét a családi feladatokban és tevékenységekben egymás mellé kell helyezni a szervezeten és intézményileg meghatározott feladatok és tevékenységek igényeivel és kényszereivel.”⁵⁴

A termelési módban bekövetkezett változásból vezethetők le a munkásosztály mindennapi élettevékenységének változásai. „Bármikor is volt pontosan időbelileg, bármilyen iparágakat érintett is, minden városban a kereskedelmi kapitalizmusból az ipari kapitalizmusba való átmenet színönim volt a legtöbb – de nem minden esetben – helyi ipar termelési módjának jellemző változásaival.”⁵⁵ Azoknak, akik a gyáripari termelésbe bekapcsolódtak, gyakran „átíródott” a napi élettevékenységük ritmusa, a nagyüzemi termelés egy olyan munkaritmust és időfogalmat alakított ki, mely gyökeresen különbözött a korábbiaktól. A gyári és nagyüzemi termelésben való részvétel magában foglalta a pontosság megtanulását, az órákhoz és szirénákhoz kapcsolt merev munkatempót, s gyakran a „gondolkodás elszakítását a cselekvéstől”, és „egy olyan időérzék megszerzését, amelyben az idő olyan valami, ami pontosan mérhető, s amelynek az értéke a bér és a pénz fogalmaira egyszerűsíthető.”⁵⁶

1880-ra vonatkozó reprezentatív felmérések szerint a munkások mintegy 26%-ának napi munkaideje 11 és 14 óra között váltakozott, mintegy 60%-uk pedig napi 10–11 órát dolgozott. 1830–1890 között az általános munkaidő hossza, a gyáripari munka gyors tempója, kimerítő jellege miatt a gyári munkások nehezebben tudták koordinálni alapvető családi tevékenységüket, mint a kézműves termelés idején. Ebből adódóan a családi tevékenységeket és a személyek közötti viszonyokat gyakran új feszültségek és stresszhatások terhelték.

A lakóhely és munkahely szétválása nemcsak funkcionális és térbeli változást okozott, hanem azt is, hogy a munkások munkaidejét terhelte még a munkába járás időigénye is, ami legtöbb esetben egy-két órát tett ki. A század végén az egyes városokban megjelenő tömegközlekedési eszközöket a munkások a magas viteldíjak miatt nemigen vették igénybe. Pl. Philadelphióban a munkaerőállomány csak 17%-a járt villamoson munkába.

A nagyüzemi termelés jelentősen módosította a családok hagyományos jellegét, megfosztotta őket alapvető identitásuktól, attól, hogy korábban olyan egységekként léteztek, melyekben a termelés és fogyasztás nem volt szétválasztva. A változást mutatja, hogy egy New England textilüzemre vonatkozó felmérés szerint 1900-ban a családokban a fiúk átlagban fizetésük 83%-át adták a családi kasszába, míg a lányok 95%-át,⁵⁷ vagyis az individualizmus tért hódít a családokon belül. A család-szerkezetre jelentős hatást gyakorolt az, hogy „az ipari bérmunkás családfő, eltérően kézműves elődjétől, távol volt az otthonától, azon idő alatt, amikor a legalapvetőbb feladatokat kellett elvégezni.”⁵⁸ Az otthonmaradó feleség idejének jelentős részét a házimunkára fordította. Az akkori technikai színvonal mellett a háztartási munkák időigényesek: egy normál méretű családnál a ruházat és ágynemű mosása, kékítése, keményítése, vasalása és gondos hajtogatása két személy legalább két teljes napi munkáját igényelte. A háztartások méretében is változás történt, ami összefüggött a családok funkciójának megváltozásával. „Más szóval, az ipari bérmunkás apa részvétele csökkent a háztartás szükségszerű és közvetlen feladataiban, a szülői szerep kevésbé egyenletesen oszlott meg,

⁵³ Uo. 5.

⁵⁴ Uo. 6.

⁵⁵ Uo. 7.

⁵⁶ Uo. 10.

⁵⁷ Uo. 12.

⁵⁸ Uo. 14–15.

mint korábban, a férfi és női szülői szerepek között meglevő különbségek élesebbé váltak.⁵⁹ 1850–1890 között a háztartások átlagos létszáma 5,6-ról 4,9 főre csökkent.

A szabadidő fogalmának megjelenése szintén a gyáripari termelés általánossá válásával kapcsolódott össze. Az 1880-as évekig a legtöbb munkás-családnál a munkaidő hossza és kimerítő jellege miatt alig maradt idő és pénz szórakozásra. 1880-ban Philadelphióban a „normál” életszínvonalon élő öttagú munkáscsaládnak csupán 11 dollár 40 centje maradt „szórakozásra, beleértve a dohányt és a cigarettát is”. Ez az összeg a családok költségvetésének kevesebb, mint 1,8%-át tette ki. A szabadidő-tevékenységek időbeli és anyagi korlátait a századvég legtipikusabb amerikai sportjának, a baseball-mérkőzések látogatóinak szociális összetételével is illusztrálja Pred. A munkások a munkaidő hossza és anyagi okok miatt (átlagban 50 cent volt a belépőjegy) csak vasárnap nézhették a mérkőzéseket. A baseball szórakoztató-üzlet-tevékenysége sokban hasonlított az ipar és bankok világához, mivel szintén a „piac” monopolizálására törekedett. A szerző szemléletesen elemzi a baseball-sportnak a társadalmi viselkedés-mintákat befolyásoló hatását. „Sőt a baseballt úgy értelmezték, mint az ipari kapitalizmus kifejeződését, mivel elősegítette a versengést; precíz szabályai párhuzamba állíthatók voltak az új termelési mód munkamegosztásával és szerep-specializációjával.”⁶⁰

Pred egyetért azzal, hogy a marxista szerzők jogosan hangsúlyozzák az uralkodó termelési módnak azokra a társadalmi viszonyokra gyakorolt döntő hatását, amelyekbe az egyének életpályájuk során belépnek. De joggal kifogásolja azt, hogy eddig a marxista szerzőknél is hiányoztak azok a „konkrét és konzisztens eszközök (kategóriák), amelyek empirikusan összekapcsolják az egyének mindennapi külső tevékenységeit és belső tapasztalatait – egyszóval az egyének élettartalmát – a gazdasági és egyéb kulturálisan beágyazott intézmények működésével.”⁶¹ Pred az egyén és a család idő-földrajzi elemzési módszerével, az általa alkotott új kategóriákkal jórészt megtalálta azokat az eszközöket, amelyekkel az egyének élettartalmát össze lehet kapcsolni a tágabb gazdasági és társadalmi környezettel. A tágabb gazdasági-társadalmi környezetnek az uralkodó termelési mód fogalmával való megközelítése azonban problematikusnak tűnik. Egyrészt ugyanis magát a termelési módot túl szűken értelmezi, s mindez tükröződik a szóhasználatban is. A kézműves termelési mód és a gyári-nagyüzemi termelési mód kifejezés utal arra, hogy a szerző a termelési módon belül gyakorlatilag a termelőerők s ezen belül is főképp a technikai fejlődés sajátos szakaszát érti. Másrészt tisztázatlan marad az a kérdés, hogy mekkora szerepet tulajdonít a szerző a társadalmi felépítmény különböző elemeinek, s ezeket hogyan kívánja összekapcsolni az általa kialakított idő-földrajzi fogalmakkal.

John P. Radford tanulmányában szintén új dimenziót kíván bekapcsolni a történeti földrajzi vizsgálatba.⁶² Mint megjegyzi, a földrajzosok nem tulajdonítottak megfelelő fontosságot a térbeli változásokkal összekapcsolódó ideológiai tényezőknek. Ezért fő céljának azt tekinti, hogy „közvetlen oksági kapcsolatokat teremtsünk az ideológia, a társadalmi folyamatok és a térbeli formák között”. A cikk a faji ideológia térbeli következményeit vizsgálja a 19. század közepi amerikai Délen, Charlestonban. Szemléletesen elemzi a rabszolga-státusz építészeti kifejeződését a városban belül, valamint a lakóhelyi szegregációt a fehérek, a szabad négerek és a rabszolgák között. Megállapítja, hogy az ültetvényes ideológia, beleértve a társadalmi ellenőrzésre vonatkozó határozó eszméket, Charleston létezésének egészét áthatotta, mindezt a korabeli sajtó és személyes dokumentumok alapján életszerűen illusztrálja. A faji mítosz befolyásolta a lakóhelyi tér érzékelését és elrendeződését is. A cikk elején megfogalmazott célt a szerző végül is nem tudta teljesen megvalósítani. A három tényező, amelyek között oksági kapcsolatokat kívánt teremteni, az ideológia, a társadalmi folyamatok és a térbeli formák. A társadalmi folyamatok és az ideológia közötti kapcsolatokat azonban ténylegesen nem elemzi. Ehhez érzékelhetően hiányzik az a fogalmi apparátus, mely lehetővé tenné a gazdasági-társadalmi és ideológiai mozzanatok kölcsönhatásának vizsgálatát, valamint térbeli „objektívációjuk” megragadását.

⁵⁹Uo. 18.

⁶⁰Uo. 29. ill. 31.

⁶¹Uo. 4.

J. P. Radford: Race, Residence and Ideology: Charleston, South Carolina in the Mid-Nineteenth Century, In: David Ward (ed.) Geographic Perspectives on America's Past... New York, Oxford University Press, 1979. 94–112.

A gazdaság és társadalom reprodukciójának térbeli dimenziói

A gazdaság térszerkezetének empirikus vizsgálata, a társadalmi folyamatok térbeli következményeinek feltárása természetes módon vezet el az elméleti szintézis igényéig, a „gazdasági-társadalmi tér” mozgástörvényeinek feltárásához. A mozgástörvények vizsgálatában általában a marxista orientáció a jellemző. Mindez összefügg azzal a ténnyel, amire a francia Claval már a hetvenes évek közepén felfigyelt: „az angolszász országokban a kritikai földrajz egyre inkább marxista földrajzzá vált”.⁶³

A gazdasági-társadalmi tér vizsgálatában az az általánosabb kérdés vetődik fel, amit Harvey úgy fogalmazott meg, hogy a térbeli elrendeződésnek van-e „elkülönült struktúrája, belső átalakulásának és felépítésének saját törvényeivel”, vagy pedig „szélesebb struktúrába beágyazott viszonyok halmazának kifejeződése”.⁶⁴

Erre a kérdésre a Kaliforniai Egyetem Város- és Regionális Tervezési Tanszékének professzora, Edward Soja, a következő választ fogalmazta meg: „A szervezett tér nem külön struktúra, felépítésének és átalakulásának autonóm törvényeivel, sem nem a termelés társadalmi viszonyaiból (mely térdimenzió nélküli) kialakuló osztálystruktúra egyszerű kifejeződése. Hanem ehelyett az általános termelési viszonyok dialektikusan meghatározott komponensét alkotja, mely viszonyok egyidejűleg társadalmiak és térbeliek”.⁶⁵ Soja ezt a kettősséget a termelési módon belüli horizontális és vertikális struktúráknak nevezi. A kulcskérdés itt a társadalmilag szervezett tér és az adott termelési módon belüli egyéb struktúrák közötti kapcsolat. Erre Soja nem keresi a választ, arra a problémára sem, hogy e struktúrán belül – Lukács György kifejezését használva – melyik a „túlsúlyos mozzanat”. A társadalmi tér felfogható úgy, mint a termelési mód horizontális struktúrája. Ez azonban nem jelent mást, mint azt, hogy a társadalmi tér a forma, mely a tartalomnak – a termelési mód mozgásformáinak – térbeli dimenzióját, keretét adja.

Arra helyesen utal Soja, hogy „a társadalmi és térbeli viszonyok kölcsönösen egymásra hatnak, kölcsönösen összefüggnek, s hogy a termelés társadalmi viszonyai egyszerre térformalóak és térben létezőek”.⁶⁶ Úgy véljük szintén további elemzést igényel az a kérdés, hogy a természeti-földrajzi adottságok hogyan hatnak a termelési mód horizontális struktúrájára, azaz a társadalmi térre a történelmi fejlődés során. E kérdésre Peet elméleti válasza a következő: „A termelési mód tipikus viszonyok egész sorozatát hozza létre a fizikai környezettel és egy területi struktúrát teremt, mely tükrözi a termelési viszonyokat (különösképp a termelési eszközök tulajdonosainak a céljait) és a termelőerők fejlettségi szintjét”.⁶⁷ Az osztályviszonyok „a társadalmi formáció régióitól” – mint írja – saját minőséget kapnak. Peet azonban a társadalmi formáció régióinak pontos meghatározásával adós marad. Ezeket persze nem lehet spekulatív meghatározni, hanem csak konkrét történelmi földrajzi vizsgálatok alapján.

David Harvey 1982-ben megjelent tanulmánykötetében a gazdasági-társadalmi tér és a termelési mód, valamint a társadalmi-gazdasági alakulat közötti kölcsönhatások vizsgálatára vállalkozik. E munka lényegében választ kíván adni arra a kritikára, amit Claval úgy fogalmazott, hogy a marxista földrajzosok indokolatlanul „ragaszkodnak az érték, a profit és a koncentráció fogalmának földrajzi használatához”.⁶⁸ Claval szerint az ilyen típusú elemzés szükségszerűen „ortodox vizsgálati jelleget ölt és elveszti objektivitását, egy olyan gyakorlattá alakul át, amelynek célja annak bizonyítása, hogy a Tőke első könyvének középponti elmélete mindenhol és mindenben igaz... a társadalom térbeli konfigurációjának minden magyarázata megtalálható az áruforma és pénzforma kialakulásában...”.⁶⁹

⁶³ P. Claval: *Le marxisme et l'escape*. L'escape Geographique, 1977/3. 160.

⁶⁴ David Harvey: *Social Justice and the City*. Baltimore 1973. 203.

⁶⁵ Edward Soja: *The Socio-spatial Dialectic*. Annals of the AAG, 1980. jún. 208.

⁶⁶ Uo. 209.

⁶⁷ Richard Peet: *Societal Contradiction and Marxist Geography*. Annals of the AAG, 1979. márc. 166.

⁶⁸ P. Claval: *Le marxisme et l'espace*. L'espace Geographique. 1977/3. 151.

⁶⁹ Uo. 148., ill. 162.

Harvey ragaszkodik az érték, a profit és a többi marxi kategória használatához, azonban a Claval által jogosan bírált leegyszerűsítő megközelítések csapdáit mégis sikeresen elkerüli. Marx Tőkéjének alapvető módszertani szempontjait megőrizve, „tovább írja” a Marx által be nem fejezett fejezeteket, s a Marx által használt kategóriák tartalmát kibővíti, ill. módosítja. Az újszerű megközelítést már az első fejezet is jelzi, melynek címe Áruk, értékek és osztályviszonyok. A marxi értékfogalmat a gazdasági folyamatok térbeliségének következetes figyelembevételével kibővíti. Rámutat arra, hogy az áru helyváltoztatásával kapcsolatos ráfordításokat is figyelembe kell venni az érték-meghatározáskor. „Ennél fogva minden áru értéke magában foglalja a társadalmilag szükséges ráfordítási költségeket, melyet a termékek végleges rendeltetési helyére való juttatásának költségei határoznak meg.”⁷⁰

A területi kiterjedés nagysága, amelyben az érték átlagolódik, a sajátos szállítási viszonyok által elért térbeli integráció szintjétől függ.⁷¹ Az értékfogalom kibővítését logikusan követi az a meghatározás, hogy a „verseny során a relatíve kedvező térbeli elhelyezkedés előnye többlet-profitá alakul. Ez a többlet-profit – hasonlóan ahhoz, ami annál a tőkésnél keletkezik, aki magasabb szintű technológiát alkalmaz – a külön érték-többlet egy formájának tekinthető.”⁷²

Harvey tanulmányának egyik legjelentősebb pozitívuma, hogy a gazdaság és társadalom kölcsönhatásait átfogóan vizsgálja. Az infrastruktúra vizsgálatában eddig a marxista szerzők is szinte kizárólag közgazdasági szempontú megközelítést alkalmaztak. Harvey viszont felismeri azt a tényt, hogy az infrastruktúra egyes elemei mint „megépített környezetek”, a politikai felépítmény működésének a kereteit is befolyásolják. Rámutat arra, hogy a társadalmi infrastruktúra szervezeti formája és történetisége következtében a „politikai, hatalmi központok és a létező térbeli elrendeződés semmiképpen sem közvetlen kifejeződései a tőkés társadalmi viszonyoknak. Ez különösen igaz az államigazgatásra, a közigazgatásra, az intézményesült vallásra stb”.⁷³ Harvey társadalomtudományi szintézisre törekvő vizsgálati módszere a munkaerő-áru kategóriáját (mint politikai gazdaságtani kategóriát) összekapcsolja a munkás „megélt” életével, azaz a társadalomtörténet szemléletmódjával. „Az érték-többlet termelés szempontjából döntő fontosságú áru, a munkaerő önmaga, olyan társadalmi viszonyok között jön létre és termelődik újra, amelyek fölött a tőkésnek nincs közvetlen ellenőrzésük.”⁷⁴ Jogosan hangsúlyozza tehát a szerző azt, hogy a munkaerő áru, a munkás azonban nem az. Harvey kiemeli, hogy a munkáscsaládokra, közösségekre, a munkáskultúrára és a rétegződésre vonatkozóan számos értékes társadalomtörténeti tanulmány született. Ezekkel a tanulmányokkal kapcsolatban azonban „a szintézis sürgős igénye vetődik fel, valójában ez talán a legsürgetőbb probléma, amellyel a marxizmus szembenéz”.⁷⁵ A politikai gazdaságtan zártabb megközelítésmódján túllépve, Harvey jogosan emeli ki azt, hogy a „munkaerő újratermelése a munkásosztály átélt életén keresztül a kapitalista termelési mód elemzéséhez viszonyítva egészen különböző dimenzió. Nem csupán függelék ahhoz, amit már tudunk, hanem alapvetően eltérő kiindulópontot jelent ahhoz viszonyítva, amin a Tőke elmélete alapszik”. „A kiindulópont nem az áru, hanem egy egyszerű személy – egy munkás gyermek születése. A szocializáció, a képzés, a termelés és a fegyelmzésnek való alávetés ezután folyamatai alakíthatják ezt az emberi lényt azzá a valakivé, akinek van bizonyos munkavégző képessége, és aki hajlandó ezt a képességet mint árut, eladni.”⁷⁶

⁷⁰ David Harvey: *Limits to Capital*. London, Basil Blackwell, 1982. 377.

⁷¹ Uo. 378.

⁷² Uo. 389.

⁷³ Uo. 399.

⁷⁴ Uo. 447.

⁷⁵ Uo. 447.

⁷⁶ Uo. 447. Harvey a „Labor, Capital and Class Struggle around the Built Environment in Advanced Capitalist Society”. c. cikkében elemzi a munkásosztály és tőkésosztály tagozódását, főképpen abból a szempontból, hogy a társadalmi infrastruktúra különböző elemeihez hogyan kapcsolódnak, ill. viszonyulnak. Nem tárgyalja viszont részletesebben azt, hogy az általa javasolt újszerű szempontokat hogyan lehet összekapcsolni az egyes társadalmi osztályok és rétegek „hagyományos” társadalomtörténeti elemzésével. In: K. Cox (ed.); *Urbanization and Conflict in Market Societies*. Chicago, Maaroufa, 1980. 9–37.

Mindezek az alapvető jelentőségű megállapítások Harvey művének utószavában szerepelnek. Ezen új kutatási irány várható eredményeire tehát csak a jövőben kaphatunk választ. A szerző azonban jogosan állapítja meg, hogy az ilyen megközelítés segít áthidalni a szakadékot „a tiszta kapitalista termelési mód teoretikusai és azok között, akik a tőkés társadalmi formáció történeti földrajzát kívánják rekonstruálni a maguk teljes gazdagságában és sokrétűségében”.⁷⁷

A történeti földrajz új irányzatának művelői tanulmányaikkal bizonyítják azt, hogy ha „a tér fogalmát nézzük újra – a többi tudományhoz, nevezetesen . . . a történelemhez viszonyítva – gyakran mint a földrajzi megközelítés specifikumát mutatják be, pedig nem kizárólag annak a sajátja”.⁷⁸ A társadalomtudományok bármely ágában tevékenykedők számára egyik alapvető módszertani kiindulópontul szolgálhat R. A. Walker megállapítása: „a tér és a térbeli viszonyok szerves alkotórészei a belsőleg strukturált termelési mód egészének (vagy társadalmi formációnak) amelyek . . . ablakot nyitnak, melyen keresztül megvizsgálhatjuk a társadalmi folyamatok belső működését”.⁷⁹

A fentebb vázolt új kutatási irányok még csupán rövidebb múltra tekintenek vissza. Épp ezért itt csak a kezdeti eredményeket ismertethettük, foglalhattuk össze. Azonban már az eddigi eredmények is egy jelentős „történeti földrajzi iskola” kibontakozását jelzik.

⁷⁷ David Harvey: *Limits to Capital* . . . i. m. 450.

⁷⁸ Pierre George: *La géographie, histoire profonde. A la recherche d'une notion globale de l'espace. Annales de Géographie, Marx-Avril 1981. 204.*

⁷⁹ R. A. Walker: *Two Sources of Uneven Development under Advanced Capitalism* . . . *The Review of Radical Political Economics*, 1978. 3. 29.